

KARIÉRA SLOVA JANIČIAR

MARTIN GOLEMA, Banská Bystrica

GOLEMA, M.: The Fortunes of the Word „Janisary“
FILOZOFIA 51, 1996, No 6, p. 396

The paper offers a semantic analysis of the word „janisary“, which has recently, due to new attempts at a definition of of nation and its enemies, has shifted from the periphery of Slovak language to the centre of the discourse. Inspired by Wittgenstein, the author calls for a more appropriate understanding of the word, which, in his view, should not refer only to „an enemy of the nation“, as it embodies also other meanings, such as heterodoxy etc.. The author refers to „personal correctness“ movement, which could be inspirative for our responses to the invasion of such words into Slovak language in order to avoid its transformation into a sort of „newspeak“.

V našom jazyku nedávno urobilo obrovskú kariéru slovo janičiar. Toto starobylé slovo s pôvodom v tureckom výraze „jeni šeri“, t.j. mladí vojaci, žijúce na periférii jazyka, sa dostalo do centra diskurzu – pravdaže s novou stratégiou použitia. Spolu s jeho objavením sa menil aj charakter slovenskej kultúry – pokojne dýchajúcej kultúry, nenásytne absorbujúcej západné „novoty“, na kultúru prežívajúcu silný konflikt. Pokúsime sa opísať, ako sa toto slovo správa v jazyku, aká je jeho nová stratégia použitia. Pomôžeme si metódou pochádzajúcou z kultúrnej antropológie – metódou sémantickej analýzy založenej na postupnom vyčleňovaní sém (významových častí) obsiahnutých vo význame le-xémy (slova).

Slovo janičiar má zložitú štruktúru, obsahuje mnohé doposiaľ ešte identifikovateľné sémy, ktoré sa nestihli rozplynúť v mase slova a nad ktorými je vybudovaná nová stratégia jeho použitia.

Prvá séma, ktorej obrysy sú v slove viditeľne zachované, je séma *nepriateľský vojak*. Na rozdiel od elementárnejšej sémy *nepriateľ*, *nepriateľský vojak* nie je niekto, na koho sa možno v záujme zachovania „pokoju v dome“ usmíť či dokonca snažiť sa ho podľa príkazu evanjelia milovať. Konflikt je definovaný ako zásadnejší, stupeň nepriateľstva je tu jednoznačne definovaný ako vojna.

Táto séma tak, ako je fixovaná v našej kultúre, amnestuje použitie násilia, navodzuje atmosféru, v ktorej sa násilné činy hodnotia podľa iných kritérií, signalizuje výnimku z inak bezpodmienečne platných sociokultúrnych regulatívov typu „Nezabíjaj“. Naznačuje, že prípadné použitie násilia by malo byť právne klasifikované nie ako zločin, ale skôr ako hrdinstvo.

Ďalšia séma – *Turek či poiturčenec* – stupeň nepriateľstva ďalej dramatizuje, naznačuje, že je to nepriateľský vojak iného než štandardného kalibru, dáva znamienko rovnosti

medzi konflikt súčasný a dávny kresťanskoturecký konflikt, tradične u nás interpretovaný ako stretnutie agresívneho tureckého „chaosu“ a kresťanského poriadku. Séma pochádza z doby azda najväčšieho kultúrneho konfliktu v našich dejinách.

Hádám každý z nás si z dejepisu pamätá, že mnohí „jeni šeri“ boli kresťanského pôvodu, a tak nebude ťažké identifikovať v slove sému *zradca*, *zapredanec* (iná verzia spojenia týchto sém – špión – bola obľúbená v 50.-tych rokoch). Séma *zradca* je opodstatnená pri označení ľudí, ktorí sľúbili vernosť istým princípom či osobám, a potom zradili. Čo naznačuje táto séma dnes? Asi to, že všetci by sme sa mali cítiť viazaní akýmsi sľubom vernosti etnocentrickým istotám typu „je nutné mať vlastný štát“, „je správne voliť národne orientované strany“ atď. Keďže k uvedenému sľubu nedošlo, musíme použitie tejto sémy označiť za nepodopreté tradíciou, a teda nelegitímne. Ak sa teda tútori pretláčujúci slovo janičiar do centra diskurzu pokúšajú klasifikovať porušenie nezloženého sľubu ako zradu, musíme povedať, že je to d'alekosiahla inovácia jazyka, že takéto priširoké použitie sémy *zradca* si žiada vymyslieť nový jazyk. Bol by to jazyk ľudí, ktorých stiesňuje prostredie s pluralitou názorov a ktorí nie sú schopní tento pre nich neprijemný stav interpretovať inými pojmami ako *zradca*, *zapredanec*, *janičiar*. Dúfajme, že slovenčina týmto smerom vyzrievať nebude.

Ak budeme pokračovať v rozklade na sémantické komponenty, nájdeme v slove aj sému *rúhač* (*inoverec*, *znesväcovateľ*). Prítomnosť tejto sémy signalizuje, že máme do činenia s pojmom rozhraničujúcim sakrálnu a profánnu danú kultúru, že kdesi za ním je sakrálna iniciatíva, forma opätovného „náboženského“ prebudenia. Neskoré plody vedecského ateizmu, zneistené „náboženské živočích“ (ako ktosi nazval ľudí) pobiehajú, prekopávajú tradíciu, zúfalo a márnotratne sakralizujú kadekoho a kadečo. Keď sa už-už niečo úspešne sakralizuje, pribiehajú „janičiari s neumytými hubami“ a tvrdia, že si to vlastne štatút sakrálného nezaslúži. Ale, ako by povedal švajčiarsky psychológ C. G. Jung, prázdna náruč archetypov vytrčajúcich z kolektívneho nevedomia niečo objala a už to len tak ľahko nepustí, vrhla sa na prvé, čo bolo poruke, kolektívne nevedomie sa zakotvilo a dotyční šťastlivci zažívajú spásny pocit splynutia s kúskom reality v „posvätnej bezčasovosti“ ([1], 145).

Rozdeľovanie skutočnosti na sakrálnu a profánnu je antropologická konštanta, preto existujú ľudia, u ktorých je projekcia archetypov zameraná do iných oblastí reality, ktorí majú iné rozmiestnenie sakrálnych významov, inde a na iných miestach zažívajú transcendentno. Človek ako „náboženský živočích“ nedokáže budovať kultúry bez onoho gesta rozdeľujúceho sakrálnu a profánnu. A tak aj ten, čo prijme smrť Boha, si nutne vytvorí akúsi náhradku, ku ktorej zaujme postoj „neteistickej mystiky“ ([4], 45). V tomto zmysle slovo *janičiar*, v ktorom sa vyskytuje aj séma *poturčenec* – *cudzinec*, vymedzuje zvonka ono posvätné, skupinu ľudí definuje mimo národa, stavia ich mimo onoho kultu patriaceho národu, na nich už neupieva ten kúsok národnej svätožiari pripadajúci na každého, sú mimo, vzdávajú sa ku hranici, za ktorou bľacia teľce, ktoré je dovolené bez najmenšej výčitky zaklať, k onej hranici, ktorá delí sakrálnu a profánnu danú kultúru. Podobné, ale oveľa hlbšie prepadanie sa týmto smerom postihlo za holocaustu Židov. Jeho etapy a vnútornú logiku ktosi výstižne opísal slovami: „Nemôžete medzi nami žiť ako Židia, nemôžete žiť medzi nami, nemôžete žiť.“

V jazyku po komunizme ostala veľká zásoba veľkých slov objímajúcich sakrálné, vyjadrujúca pocity fascinácie i bázne. Dlhý porevolučný čas čakali na svoju príležitosť na periférii jazyka, aby sa zase vrátili do centra diskurzu s túžbou nájsť nejaké zlaté teliatko či kúsoček mramoru a prilepiť sa naň. Za nimi sa zakrádajú aj slová, ktoré majú ochraňovať sakrálnych novorodencov (aj tých nedonosených), vojenská hatmatilka, ktorou sa dá dobre bliakať na neúctivcov, čo nechcú pokľaknúť. Táto hatmatilka klope na dvere právneho systému, žalujúc, že sa objavil nový zločin – zatiaľ bez mena – za ktorý sme ešte nevymysleli trest. Hlboko v jazyku drieme krásne slovo janičiar, v inej lexéme toľko demonizujúcich sém ani nenájdeš, stačí ho oprášiť a vstreknúť do masmédií, a zločin má meno. Treba už len vymyslieť trest.

Mnohí spomedzi sakrálnych novorodencov sú schopní prežiť iba v inkubátore, dnešné Slovensko je tak názorovo heterogénne, že je pre ne krajne nezdravým prostredím. Za týmto zistením celkom logicky nasleduje myšlienka Slovensko prerobiť na názorovo homogénne. Vzťah k sakrálnym novorodencom prechádza štádiom prvej zamilovanosti – a skúste vtedy bez rizika úrazu povedať na adresu zbožňovanej bytosti niečo kritické! Je to štádium, ktoré už veľké sakrálné iniciatívy majú za sebou, môžu si dovoliť veľkoryso tolerovať inovercov, ba dokonca milovať nepriateľov. Nemusia už ex-komunikovať, môžu bez obáv komunikovať. Pevne etablované, sú si vedomé, že boli, sú aj budú. Ale neduživým, nedávno narodeným kultikom sa občas stáva, že stavajúc oltár vlasti postaví niečo, čo sa iným zdá ako oltárik Vlastičke, a konflikt je na svete. Veľké sakrálné iniciatívy uctievať vekmi preverené sakrálné. Parafrázujúc známu Wittgensteinovu myšlienku, celý oblak sakrálného sa v nich skondenzoval do kvapôčky Božského. Za komunizmu sa kvapôčka vyparila a znova bol z nej oblak uctievaných ideologických nezmyslov. Teraz sa zdá, že prebieha znova redukcia sakrálného na kondenzovanejšie kultúrne princípy. Sakrálné, ešte stále rozplásnuté na veľkej ploche, vyvoláva u mnohých pocit, že sa všade potkýňajú o zlaté tefatá a aj obavy, aké nie veľmi slušne vyjadril Mozart vo Formanovom filme *Amadeus*, že sa nám totiž môže stať, že „zo samej vznešenosti začneme srať mramor“. V záujme budúcej dohody rezignujeme na takto mozartovsky silné expresívne vyjadrenia, ale nezabudnime, že sme donedávna žili vo svete, kde nás stále niekto zrážal na kolená pred mramorovými fekáliami. Dúfajme, že koncentrácia sakrálného bude pokračovať a spor o hranice medzi sakrálnym a profánnym skončí dohodou vo veľkorysom štýle tolerančného patentu. Ale sémantická analýza slova janičiar naznačuje iné riešenie.

Séma *rúhač* jednoznačne signalizuje prítomnosť sakrálného v myslení „národne orientovaných“ strán, opozícia ich často zjednodušene vykresľuje ako ľudí, ktorým nie je nič sväté, ktorým ide iba o osobný prospech. V ich myslení sa ale dá nájsť inak definované sakrálné, rôzne transcendentálne votkané do súboru hlavných etnocentrických istôt. Tieto politické subjekty by sme mohli opísať aj pojmoslovím religionistiky ako náboženské sekty svojho druhu. Mnohí ich priaznivci nie sú k nim viazaní iba prelietavou politickou sympatiou, ale doslova vierou – sú na ne napojení cez vrodené psychické dispozície – archetypy a tento jav sa už musí reflektovať inak ako jednoduchá normálna politická sympatia. Títo ľudia hľadajú a nachádzajú ako náhradu náboženstva nejakú ideológiu, ktorá by „rezonovala s ich uvoľnenými a nevyužitými archetypmi ([1], 151).

V slove janičiar sme identifikovali sém *nepriateľský vojak, zradca, rúhač*. Podobné sém by sa dali vystopovať v pojmových arzenáloch všetkých „veľkých“ nenávisťných ideológií. Tradičné chápanie jazyka nás učí v slove vidieť iba nálepku, označenie, význam. Wittgenstein odmietol toto zjednodušenie a zavádza termín použitie. Použitie slova presahuje iba jednoduché označenie, v našom prípade ono presahujúce v slove janičiar nazvime inštrukcia. Sém v slove janičiar majú aj inštruktívny rozmer, napr. klasifikovať niekoho sémou *nepriateľský vojak* znamená zároveň nepriamo vyzývať k jeho zneškodneniu, tak je to fixované v jazyku, a jazyk nepustí. V slove janičiar teda drieme inštruktívna časť. Sémantická analýza nám pomáha načrtnúť jej kontúry, umožňuje v neprehľadnej zrastenine sém postrehnúť zložitejšiu štruktúru. Ponúka sa teda záver: keď niekto povie „To je janičiar“, vraví vlastne aj „Zneškodnite ho!“. Vieme, že prvý výraz sa beztrešne toleruje, ba dokonca niekde sa považuje za originálnu rečnícku perlu, kým z druhého sa vyvodzujú právne dôsledky. Ak prijmeme takýto wittgensteinovský pohľad na jazyk, potom skôr len tušené súvislosti medzi konaním davu a jazykom, ktorým je dav inštruovaný, môžu získať jasnejšie obrysy. Slová, v ktorých sa dá vystopovať takýto inštruktívny rozmer, by mali byť pre slušného politika na indexe. Zaobchádzanie s takýmito slovami by malo byť upravené zákonom podobne ako zaobchádzanie s výbušninami. Dôvod – slová vyrobené na báze týchto sém môžu totiž spôsobiť v sociokultúrnych regulatívach poriadnu ozónovú dieru, ktorou sa vyvalí davová agresivita. Bystrí štylisti a rétori prekopávajúci temné zákutia bezbrannej slovenčiny možno ani netušia, čo spôsobujú, keď tento vyzretý európsky jazyk, schopný veľmi jemne diferencovať medzi inovercom a nepriateľským vojakom, zjednodušujú na totalitnú hatmatilku, ktorá túto diferenciu nepozná. Nevkusnými „poetickými“ zásahmi likvidujú dôležité diferencie medzi sémami. Objemná nádržka pojmu janičiar, ktorá vznikla rozplynutím starých a pre existenciu demokracie veľmi dôležitých hraníc medzi sémami *inoverec* a *nepriateľský vojak*, urobila razom z každého inoverca nepriateľského vojaka. Zrastenie týchto sém do jedného slova znemožňuje potom vnímať inovercov (môžeme použiť aj modernejší termín – opozíciu) inak, ako zástup nepriateľských vojakov so všetkými následkami.

Fúzie podobných sém v niektorých nových metaforách znamenajú zánik jemných diferencií, ktoré už storočia fungujú v našom jazyku a v šťastnejších dobách v hojnej miere umožnili existenciu javu, ktorý sa nazýva tolerancia. Práve tieto diferencie predstavujú veľmi cennú súčasť kultúrnej tradície a treba spraviť všetko pre ich zachovanie.

Postoje aktivistov hnutia „political correctness“, ktoré vzniklo na amerických univerzitách, by nás mohli inšpirovať, ako adekvátne reagovať na vpád metafor tohto druhu do jazyka. Aktivisti hnutia odmietajú použitie niektorých slov, do ktorých vrástli sém y odmietania či podceňovania schopností. Odporúčajú napríklad v slušnej spoločnosti nepoužiteľné slovo „Negru“ nahradiť vhodnejšími „blackman“ alebo „Afro-american“, ktoré už neobsahujú diskriminačné sém y (u nás akoby to bolo naopak – slušné slová sú z jazyka vytláčané novou hatmatilkou). Odporúčajú „strážiť náš jazyk a odstrániť z neho všetky slová, ktoré by sa dotýkali hrdosti menšín alebo podceňovali ich schopnosti“ ([1], 112). Pekným príkladom vrastania nových sém do slova je kariéra slova Žid, do ktorého medzi staršie sém y (napr. cudzinec, úžerník, boháč, inoverec) vrástli v 20. storočí nové sém y

(vinník nemeckej porážky, člen celosvetového protinemeckého sprisahania, člen menejcennej rasy).

Zo slova janičiar cerí bojzhlavo zúbky zatiaľ nesmelá, skrývajúca sa ideológia. Politické komentáre, v ktorých sa toto slovo objaví, mení na rozsudky, z ktorých hmatateľne trčí inštruktívna časť. Výskyt takýchto slov aj v jazyku, ktorý sa ináč tvári demokraticky, naznačuje posun klasifikačných pravidiel smerom k exkomunikácii, k postupnému prepádaniu časti spoločnosti za hranicu profánneho, signalizuje zužovanie skupinovej identity v postupne sa zmenšujúcich koncentrických kruhoch. Cez takéto slová si „jazykové“ spoločenstvo nanovo upravuje svoj prístup k svetu“ ([3], 38), novým spôsobom klasifikuje sociálne pole. Bolo by smutné, keby takéto sémové zrasteniny premenili jazyk a ako víťazná ideológia prenikli do právneho systému, zabetónovali sa v ňom a z postmodernej plurality vytvorili postpostmodernú JEDNOTU. Pojem občan by si v takom jazyku musel ísť oddýchnuť do historických filmov.

Slovo janičiar musí vytlačiť z jazyka niektoré konkurenčné slová, ak chce v jazyku prežiť. Je to slovo reprezentujúce iný jazyk – vážny pokus vziať nám jazyk a nahradiť ho iným, asimilovať nás do inej napochytre vyrobenej kultúry. Ktovie, či má šancu tento veľký pokus o asimiláciu celého národa do kultúry, ktorá pri interpretácii sveta používa iné klasifikačné pravidlá.

Priať jazykovú hru typu janičiar neznamenať obohatiť si slovnú zásobu, znamená to rezignovať na používanie pojmov občan, názorový protivník, tolerancia; znamená to, že sa vytratia z jazyka, prípadne získajú novú stratégiu použitia, znamená to novú kultúrnu identitu, znamená to komunikačné problémy s človekom, ktorý na spomínané pojmy ne-rezignoval. Slová ako janičiar nevkľznu do jazyka slušne, ale s veľkým rachotom preprogramujú konanie ľudí tým, že dokázateľne posúvajú hranicu medzi sakrálnym a profánnym.

Existuje jedno všeobecne prijímané tvrdenie o jazyku, podľa ktorého najprv narazíme na niečo, čo treba pomenovať, a až potom objavíme pomenovanie. M. Foucault tvrdí, že je to inak, proces neprebíha „od pozorovania ku konštrukcii explikatívnych obrazov, ale opačne: prvotnú rolu v syntéze zohrali obrazy, ony svojou usporiadateľskou silou umožnili, aby sa štruktúrovala percepcia, v ktorej príznaky nadobudnú svoju signifikantnú hodnotu a usporiadajú sa do viditeľnej pravdy“ ([2], 80). Najprv bol obratný štylista, ktorý na niekoho prilepil experimentálne toto slovo, zvyšok už spôsobila „usporiadateľská sila“ slova. Možno to ani nemyslel tak vážne, možno to mal byť len nevinný experiment, ale slovo má svoj život a semy svoju tvrdú logiku; keď je niekto nepriateľský vojak či zradca, treba ho zabiť, nepomôžu dodatočné usmernenia, že slovo netreba brať doslova. Slovo má schopnosť obnoviť dávnu nenávisť v plnom rozsahu, nezávisle od vôle svojich tútorov, slovo si trúbi do boja, aj keď jeho autor je už z toho znechutený – vypustil džina z fľaše, neuvedomujúc si, že ľudia berú slová doslova a nie všetci sú jemnocitní umelci štítiači sa násilia. Darmo by sme v spleti sém hľadali nejakú mäksiu sému, naznačujúcu, že uvedené slovo netreba brať „doslova“. Nenájdeť ani len sému typu kriminálnik evokujúcu aj možnosť nápravnej výchovy, označujúcu aj potenciálny objekt charity, o neprítomnosti takých sém ako názorový protivník ani nehovoriac. Slovo janičiar je tvrdé

a predstavuje analogické zariadenie ako špagát natiahnutý v Osvienčime v istej výške, ktorý mal „vyselektovať“ príliš malé, ešte nepoužiteľné deti od tých väčších.

Varovaní Sapir-Whorfovou hypotézou, podľa ktorej náš jazyk „núti“ vidieť svet istým spôsobom, by sme už hádam mohli začať podozrievať malé čierne potvorky typu janičiar, že sú schopné ľudí preprogramovať, že aj náš jazyk je prekonštruovateľný na new-speak a že teda treba uvažovať o tom, ako príchod tejto sorty slov do jazyka právne blokovat', ako spevniť konkurenčné slová typu občan. Prichytili sme jazyk, ako sa z neho vyďobáva nová nenávisťná ideológia. Vyzrievanie ideológie je ale závislá premenná a dá sa ešte robiť všeličo, aby sa nevyďobala.

Kariéra slova janičiar neskončila v 16. a 17. storočí, boli objavené a existujú aj ne-prebádané možnosti jeho použitia. Jednoducho, v procese exkomunikácie z národa sa už bez neho nedá zaobísť, tol'ko demonizujúcich-sém v jednej lexéme, až plesajú srdcia ľudí túžiacich „po novom“ klasifikovať, čo je to vlastne národ a kto sú jeho nepriatelia.

LITERATÚRA

- [1] BUDIL, I. T.: Mýtus, jazyk a kulturní antropologie. Praha 1992.
- [2] FOUCAULT, M.: Dějiny šílenství. Praha 1993.
- [3] FRANK, M.: O štýle a význame – Wittgenstein a ranná romantika. In: Text 1/93.
- [4] FROMM, E.: Budete jako bohové. Praha 1993.

Martin Golema
Kollárova 12
974 00 Banská Bystrica
SR